

Hajdu Péter (1966) irodalomtörténész, klasszika-filológus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa és a PTE BTK Klasszika-filológia Tanszékének oktatója. Hat könyve és mintegy 100 tanulmánya jelent meg.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A claudianusi panegyricus líraisága
(2005/1–2).

Hangok és értékek Horatius Sallustius-ódájában

Hajdu Péter

Irodalmi műveket, és ez alól a Horatius-ódák sem kivételek, igyekszünk úgy olvasni, hogy jelentsenek valamit. Nyugtalanító, ha több vagy akár sok mindent jelentenek; szeretnénk tudni, hogy végső soron miről van szó. Csakhogy nagyon sok olyan irodalmi műalkotással kell találkozunk, amelyek nehezen engednek értelmező kísérleteinknek. Végül persze kénytelenek lesznek (az olvasó a főnök), de az ellenállásuk nagy.

Az *Ódák* II. könyvének 2. ódája öt mondatban öt teljesen különböző dologról beszél. Az első négy mondat egy-egy strófát tölt ki, míg az utolsó, mintegy a mű csúcspontját képezve, kettőt. Az egyes témákat semmilyen grammatikai kapcsolóelem nem köti össze. Lehetséges, hogy Horatius azért mond le az érvelésről, bizonyításról, hogy az archaikus görög líra és elégia gnómát gnóma után soroló életvezetési tanácsait imitálja.¹ De egy több száz évvel korábbi versszerkesztési eljárás megidézése természetesen egészen más hatást fejthet ki, a megidézett forma egy új kontextusban már nem jelentheti ugyanazt. Horatiust a retorikai hagyomány több száz éve választja el attól az időszaktól, amikor még reflektálatlanul lehetett különböző témákat egymás mellé sorolni anélkül, hogy ez meglepetést okozzon. Ő egy olyan korszakban ír, amikor a logikus (vagy bármiféle) gondolatmenet már elvárás, ha valaki mondani akar valamit a másíknak. Márpedig ennek a versnek van egy megszólítottja, és a vers azt a látszatot kelti, hogy beszélője el akar valamit mondani a megszólítottnak. Ilyen szituációkra készít fel a retorika, és tanítja meg a *gondolatmenetek* kialakítását, abban a szó szerinti értelemben, hogy láthatóvá kell tenni, a gondolkodás honnan hová megy, az adott pillanatban hol tart, az egyik lépés hogy következik az előzőből. A költészet természetesen nem kénytelen alkalmazkodni ehhez az elváráshoz. A költészet építhet gondolatok asszociatív felvillantásából (ami még nem gondolatmenet), vagy akár gondolatok nélkül is. Ilyenkor azonban a költészet ehhez az elváráshoz képest, ezzel szemben vagy ettől eltekintve, ezt kijátszva szólal meg – de sohasem ettől függetlenül.

Mindenesetre, ha a részek nem kapcsolódnak össze, az olvasóra marad, hogy kapcsolatokat teremtsen közöttük, hogy valamiképpen egymásra vonatkoztassa őket, hogy kitalálja, mi közülük van (vagy lehet, sőt akár: legyen) egymáshoz. Hadd idézzem fel az egyes témákat, vállalva, hogy az egyes strófák bonyolult és tömör költőiségét témára redukálni nemcsak leegyszerűsítő, hanem téves is lehet. Rögtön az első strófával bajba is kerülhet az ember, ha meg akarja mondani, miről szól, ezért érdemes az óda címzettjének megszólításán kívüli egyetlen kijelentő mondatot egészében idézni:

1. *nullus argento color est avaris abdito terris* (*A kapzsi földbe elrejtett ezüstnek nincs színe*): a felvillantott téma vélhetőleg az *avaritia*, a kapzsiság vagy fukarság elutasítása.
2. Proculeius örök hírnévre tett szert azzal, hogy nagyvonalúan viselkedett testvéreivel szemben.
3. Saját kapzsiságunkon uralkodni nagyobb dolog, mint hatalmas birtokokat gyűjteni.

4. A vízkórság a test visszafordíthatatlan növekedésével jár.
5. Nem Prahatest kell boldognak tartani, amiért megszerezte a parthus trónt, hanem az olyan embert, akit nem érdekel a pénz.

Látható, hogy tematikus szinten mindenütt pénzről, kincsekről, vagyonról van szó, és a fő kérdés mindenütt az, hogyan kell viszonyulnunk hozzá. A 4. strófa csak látszólag kivétel ez alól, amikor egy fizikai betegségről beszél. Persze ez a strófa sok szempontból nagyon is feltűnő: „világok választják el a görög lírától”,² és példája lehet annak, hogy az óda „magas műfajába a diatribé itt-ott alacsonyabb életenergiát fecskendez”, ezúttal a realisztikus illusztráció révén.³ Merthogy a cinikus és sztoikus diatribében a vízkórság hagyományosan szolgált a kapzsiság analógiájaként, tehát még a fantáziára sem igazán van szükség, hogy meglássuk a metaforikus kapcsolatot a magát kényeztető, folyamatosan növekvő, csillapíthatatlan szomjúsággal megvert vízkóros beteg és a kapzsi között, még ha erre, ennek a kapcsolatnak a feltárására (vagy megeremtésére?) nem is hív fel a szöveg semmilyen explicit formában.⁴ Hacsak nem magát a minden kapcsolóelemet nélkülöző mellérendelést tekintjük ilyen felhívásnak. Ha a 4. strófa a *corpusról* szól (amint a 16. sorban el is hangzik ez a szó), az előző pedig a *spiritusról* szólt (ahogyan a lelket a 9. sor megnevezte), akkor az olvasó érezheti úgy, hogy ezzel az ellentéttel kell valamit kezdenie, valamiféle viszonyt kell köztük találnia, és a filozófiai hagyomány analógiája alapján nem nehéz ezt az analogikus metaforát megeremtenie, ahogyan azt Aristotelés a *Poétikában* leírja.⁵ A vízkórság úgy viszonyul a testhez, mint a kapzsiság a lélekhez. Ez persze még csak maga az analógia, és éppen a metaforikus állítás hiányzik a szövegből, annak állítása, hogy a két dolog azonos. Ennek a megfogalmazása az olvasóra marad, például így: „A vízkórság olyan betegsége a testnek, mint a kapzsiság a léleknek.” „A kapzsiság lelki vízkór.”

A *spiritus* és a *corpus* emlegetése két egymást követő strófában kétségtelenül kapcsolatot teremt köztük, csak hogy ez a kapcsolat nem nyelvtani-logikai, hanem inkább költői jellegű. Az ilyen típusú kapcsolatok feltárása az értelmezésekben általában alárendelődik egy átfogó jelentésnek: az értelmező tudni akarja, miről szól és mit mond a vers, hogy aztán minden elemet beleilleszthessen ebbe a struktúrába. A szerintem leginkább kézenfekvő, hogy a vers Sallustius dicséri, amiért ő felette áll a kapzsiságnak, és a megszólítás gesztusa révén megeremtett társasági-társadalmi élethelyzetbe akár azt is beleérthetjük, hogy a költő anyagi támogatást kapott vagy szeretne kapni a címezettől. Ezért magyarázza el részletesen, több példa során át, milyen helyes, ha valaki bőkezű, és milyen helytelen, ha nem; és hogy a címezett mennyire megfelel az ideálnak.⁶ De az óda tulajdonképpen megosztja olvasóit, és már egészen korai adatok vannak arra, hogy nem mindenki fogta fel a címezett dicséretének.⁷ Van olyan, aki szerint itt Sallustius nincs megdicsérve, hanem éppen őva inti őt az óda a kapzsiság veszélyeitől.⁸ Van olyan is, aki szerint a vers ironikus szemrehányásokat tesz Sallustiusnak a *luxuria* miatt.⁹ És van, aki szerint se nem dicséri, se nem nyilvánít neki köszönetet, de nem is szidja, hanem egyszerűen elmagyarázza neki, melyik a helyes út.¹⁰ Mindegyik vezérelvhez hozzá lehet rendelni a vers valamennyi témáját, mindegyik révén a gazdagsághoz való viszony az a középponti téma, amiről a vers Sallustiusnak vala-

mit mondani akar. A legkevésbé dinamikus elképzelés, hogy Sallustius azért dicséri, mert olyan, amilyennek a beszélő szerinti is lennie kell, hiszen ebben az esetben minden csak újabb és újabb megerősítése egy már amúgy is meglevő gyakorlatnak, illetve erénynek. És kétségtelen, hogy a filozofikus ódákban szokott lenni egy konkrét élethelyzet, amelyben a beszélő segíteni, hatni, változtatni akar, míg itt ebben az értelmezésben csak újra és újra megerősíti az alapvető egyetértést.¹¹ Ugyanakkor az, hogy az értelmezés nem dinamikus, ennek az ódának az esetében előnynek tűnik, hiszen a versre éppen a dinamika, a valamire haladó gondolatmenet hiánya a jellemző: az újabb és újabb példák úgy kerülnek egymás mellé, hogy az utolsó legfeljebb a dupla terjedelem szempontjából, poétikai értelemben képezi a csúcspontot.¹²

De azért vegyük észre, hogy az egyetlen központi téma két altémára bomlik, illetve két különböző aspektusból jelenik meg. Van két helytelen szélsőséges gyakorlat, ahogyan a gazdagsághoz szabad viszonyulni: az *avaritia* és a *luxuria*. A rólu szóló filozófiai diskurzus nem ugyanaz, még ha könnyen össze is kapcsolódhatnak. Az 1. strófa, amellyel sok értelmezőnek gyűlt már meg a baja,¹³ és amely Calder szerint szándékosan kétértelmű,¹⁴ a kettőt mintha rögvest egyszerre villantaná fel: a kapzsi föld mélyébe rejtett ezüstnek nincs színe, a címezett, Sallustius Crispus viszont úgy szereti az ezüstöt, ha csillog, mégpedig *temperato usu*, mérsékelt használatból; ő tehát nem zsugori, hogy elrejtse ezüstjét, de nem is költségesen fejetlenül, hanem mértékkel használja vagyonát. A továbbiakban a két altéma szólama úgy van egyszerre jelen, hogy nem képződik köztük ilyesféle kapcsolat, nem alkotnak artikulált értékrendet, hanem egyszerűen mindkettő beleértődik a nagy vagyon, illetve az utána való vágyakozás emlegetésébe.

A filozófiai közhelyek azonban mindvégig a római elit konkrét, az adott történelmi pillanattól meghatározott életére, életlehetőségeire vonatkoztatva idéződnek meg. A két lovagrendi férfi emlegetése és a hivatkozás a Parthus Birodalom friss politikai eseményeire egyaránt szolgálja ezt a vonatkoztatást. És így az etikai diskurzus abba a kontextusba helyeződik, amely már a polgárháborúk korában is meghatározó volt: mit kezdjen hagyományos értékeivel a római elit a megváltozott körülmények között? Csak persze a körülmények Augustus hatalomra jutásával még jobban megváltoztak. Az óda a hagyományos értékfogalmak radikális átértékelését ajánlja, ami különösen feltűnő a két kulcsfogalom, a *Fama* és a *Virtus* esetében. Az örök hírnév Proculiusnak azért jár, mert anyagilag támogatta két testvérét.¹⁵ A *Virtus* átértelmezése már azzal megkezdődik, hogy az óda egy szűk körű, messze nem a társadalom egészétől elfogadott erényfogalommal kíván dolgozni: „a tömegetől elkülönülő” (*dissidens plebi Virtus*) lesz az, aki elmondja, mi az igazi boldogság, uralkodás, tartós dicsőség és a tulajdonképpeni triumphus: az, ha az embert nem érdekli a pénz. Persze már a görög filozófiai hagyomány is átértékelte a régi arisztokrácia katonai értékeit (persze a hozzájuk képest régi, saját arisztokráciája értékeit), és ez Rómában sem nagy újdonság. A fogalmi rendszer ekkor már magától értetődő természetességgel szólal meg latinul. A kakukktójas tulajdonképpen a királyság emlegetése, amely igei és főnévi formában is felbukkan (*regnes* és *regnum*). Ez a római közgondolkodásban mindig negatív és szinte főbiával kezelt fogalom itt pozitív értéként jelentkezik, csak persze megfelelő tartalommal kell megtölteni. Ebben

Horatius: Carm. II. 2

*Nullus argento color est avaris
abdito terris, inimice lamnae
Crispe Sallusti, nisi temperato
splendeat usu.*

*Vivet extento Proculeius aevo
notus in fratres animi paterni;
illum aget pinna metuente solui
Fama superstes.*

*Latius regnes audium domando
spiritum quam si Libyam remotis
Gadibus iungas et uterque Poenus
serviat uni.*

*Crescit indulgens sibi dirus hydrops
nec sitim pellit, nisi causa morbi
fugerit uenis et aquosus albo
corpore languor.*

*Redditum Cyri solio Prahates
dissidens plebi numero beatorum
eximit Virtus populumque falsis
dedocet uti*

*uocibus, regnum et diadema tutum
deferens uni propriamque laurum,
quisquis ingentis oculo inretorto
spectat aceruos.*

*Veszi szép színét az ezüst, ha kapzsi
földbe ásd, nincs örömd se benne,
csak ha ésszel bánsz vele, Crispus, akkor
süt fel a fénye.*

*Halhatatlan lett Proculeius immár,
két fivéréért mert atyákért szerette,
lankadatlan szárny viszi őt: a Hírét,
minden időn át.*

*Vágyaid fékezd, s birodalmaid akkor
tágasabb lesz, mint Libyát ha bírván
messzi Gadeshez csatolod, s a két pún
hont leigázod.*

*Nő a vízkórság, ha a szomszéd oltod,
és nem enyhülsz meg, csak a kór ha elszáll,
és fakó tested ha vizet veszít, csak
akkor üdülsz fel.*

*Visszanyert trónt és koronát Phraetes,
jogtalan bár, s úr a tömeg szemében;
mégse boldog, mert az erény lenézi,
kit sose csap be*

*tévtélet, hisz jogot és nem-ingó
trónt, s le nem hulló levelű borostyánt
annak ad csak, kit hiu kincs halomja
el sose szédít.*

Bede Anna fordítása

éreződik valami idegenség, amit alig enyhít, hogy mindkét szer Rómától távoli helyekkel kapcsolatban van szó királyságról (Africa és a punok; Kelet és a parthosok). De talán éppen ezért kell a *regnum* és a *diadema tutum* hendiadióinjához hozzátenni a *propria laurus* értelmezőjét (együtt: „a biztonságos királyság és a tulajdonképpeni babér”), hogy a királyság keleti, még ráadásul egy görög szóval is idegennek bemutatott intézményét összefüggésbe hozza a római társadalomban elérhető legnagyobb dicsőséggel, a triumphusszal. És a kettőt (az egyeduralmat és a diadalmenetet) együtt szembeállítja a bölcs viselkedésével, a gazdagság megvetésével.

Eddig rendben is vagyunk: az óda görög morálfilozófiai tartalmakat fogalmaz meg nagyon szépen, és a pillanatnyi római kontextusnak megfelelően aktualizálja őket. De ennél talán több is történik, csakhogy ennek megértéséhez szakítanunk kell az egységes tematikus kompozíció koncepciójával, azzal az előfeltevéssünkkel, hogy a mellérendelt exemplumok sora ugyanannak a tételnek az alátámasztását szolgálja. Hozzáteszem, hogy ez az óda a következőkben kipróbálandó nem kontinuum olvasást különösen támogatja, hiszen itt még az ódák többségében a kohéziót biztosító legkézenfekvőbb kapcsolóelem sem működik, az alany azonossága, ami az igealakokból szokott látszani. Egyes szám második személy csak a 3. strófában fordul elő, de ez is inkább gnómikusnak látszik, mintsem hogy az 1. strófa megszólítottjával azonosítaná alanyát. És ugyanez lenne a helyzet a 4. strófával is, ha elfogadnánk Peil vagy Peerlkamp konjektúráját,¹⁶ akik szerint a *hydrops* nem jelentheti a vízkóros beteget, minthogy a *dirus* jelző a betegre nem, csak magára a betegségre illik, az viszont nem üzheti el a szomjúságot a 14. sorban, ezért az ottani *pellit* igealakot *pellasra* vagy *pellisre* kell javítani.¹⁷ Ha így lenne, akkor sem lenne azonos az 1. strófában megszólított Sallustius a 3. strófában gnómikusan megszólított „te”-vel, aki – már akár kapzsiságán uralkodik, akár a Carthagótól Gadesig terjedő latifundiumokon, megint csak nem könnyen azonosítható a 4. strófa orvosával, azzal a „te”-vel, aki a vízkórost gyógyítja. De azért a két egymást követő versszak egyes szám második személyű alanya viszonylag szoros kapcsolatot eredményezne. Csakhogy a kéziratok *pellit* olvasata egyértelmű, és én igazán nem látom be, miért ne lehetne a *dirus* a vízkóros beteg jelzője, egyrészt ijesztő méretűre puffadó teste miatt, másrészt mert rettenetes betegsége van. Ezt nevezi a stilisztika metonímiának. Ha viszont maradunk a hagyományozott szövegnél, akkor az öt különböző témát öt, egymáshoz semmilyen grammatikai elemmel nem kapcsolt mondat fejt ki öt különböző alannyal. Sallustius (legalábbis logikailag), Proculeius, a gnómikus „te” megszólítottja, a *hydrops*, végül a Virtus, illetve egy alárendelt szinten Prahates.

Nisbet és Hubbard szerint a vers három, két-két strófából álló blokkból szerződik.¹⁸ Nyilván lehet így olvasni az ódát, és könnyű is egy ilyen szerkezet meglátásához szempontokat találni (az ilyesfajta tagolás végtére is értelmezői manőverek eredménye), és nem is akarom ezt az állítást cáfolni, amikor én szimmetrikusabb, kétszer három strófás felépítést vélek meglátni a versben. A vers első fele ugyanis pozitív példákat sorol arra a viselkedésre, amit propagál: Sallustius, Proculeius és az, aki leigazza a kapzsi indulatot; a vers második fele viszont negatív példákat ad: a vízkóros és Prahates nem úgy viselkednek. Ez egyben azt is jelenti, hogy a vers elején egy közösségi morál megvalósítását és megvalósíthatóságát ünneplő diskurzus helyét („mi legalább hárman ilyenek vagyunk”) elfoglalja a fenyegetések tárgyalása. Hiába szolgál a vízkóros a kapzsi analógiájára, és hiába vagyunk mi arra, a kapzsiságra immúnisak, az a strófa mégis elég brutálisan írja le magát a fizikai betegséget, ami fenyegetheti a testet. És hiába zárja ki Prahatest a Virtus a boldog emberek sorából, a két záróstrófa mégiscsak felidéri a parthus trónt visszaszerző, a Róma-barát Tiridatest elűző királyt és a fenyegetést, amit a vers első felében bemutatott közösségre politikai értelemben jelent. A vers második fele azonban nem egyszerűen azt mutatja meg, hogy ez a közösség ki van téve olyan fenyegetéseknek, amelyekkel szemben aligha vannak eszközei, hanem ki is jelöli azt a szférát, ahol az ünneplélt filozófiai autarcheianak létjogosultsága, működési terepe van. Nem a test és nem a legmagasabb politika világa ez. A nagy ambíciókról Horatius lebeszelné Augustus lovagrendi bizalmasait, és két egymás mellé helyezett ódában a második könyv elején (II. 2. és 3.)¹⁹ *temperatus usus*,

valamint az *aequa és temperata mens* megőrzését ajánlja Sallustiusnak, Proculeiusnak és Delliusnak.

De a versnek ebből a kettébontásából nem következik, hogy az óda végkicsengése különösebben pesszimista lenne. Mégpedig két okból nem. Az egyik, hogy mind a két rész saját példasorához képest ellenpéldával zárul. A 3. strófa egy összehasonlítást tartalmaz, és a végére azt hagyja, mi az, aminél nagyobb uralom a kapzsiságot legyőzni, és így végül a negatív példa zárja az első három versszak pozitív példasorát. A 6. strófa viszont, amely a keleti királyság attribútumainak felsorolásával indít, a végére e kellékek filozofikus átértelmezésének igazi tartalmát hagyja: az az egyetlen igazi király, akire nem hat a kincshalmok látványa, de az utolsó szó így mégis a *halmok* lesz. A vers két fele így mintegy tükörképe egymásnak. Ráadásul a 3. és a 6. strófát nemcsak szóisméltések vonatkoztatják közvetlenül egymásra (*regnes – regnum; uni – uni*), hanem az a tény is, hogy a nagy gazdagság egyetlen leírása a versben a 3. strófa vége, és az ilyesmi iránti érdektelenséget a vers zárata fogalmazza meg azzal az igazán pregnáns képpel (vagy kép-zavarral, amit nevezhetünk *hysteron proteron*nak),²⁰ hogy a király „vissza nem fordított szemmel néz” a gazdagságra. Ebből adódóan a vers egésze mégis a pozitív pólussal végződik.

Van azonban egy másik ok is, amelyet kicsit hosszabban kell kifejtenem. A pozitív és negatív szavakat a verskompozíció elemzésének elején tisztán technikai értelemben használtam: ha valamit le akarunk írni, akkor az a pozitív példa, ami olyan, a negatív pedig, ami nem olyan. Ebben tehát semmiféle értékelés nincs, a pozitívum és negatívum nem volt érték kategória. Csakhogy szinte észrevétlenül mégis érték kategóriává lettek, mert az a dolog, amit ez az óda le akar írni, egy morális viselkedési séma, és ami ennek megfelel, az erkölcsileg értékes, ami az ellenkezője, az erkölcsileg értéktelen. Ha azonban a vers textúráját megpróbáljuk közelebből szemügyre venni, ilyen goromba kategória-rendszerrel nem megyünk semmire. A szavak többnyire olyan kontextusba kerülnek, olyan szintagmák részeként fordulnak elő, hogy eredeti (ha van ilyen) hangulatukat, mindazokat az értéktartalmakat, amelyeket önmagukban hordoznának, elvesztik, vagy azok éppen az ellenkezőjükké fordulnak. Kézenfekvő példa a *crescit* ige, amely, gondolom, valami javulást szokott jelenteni, és a mondat élén a 4. strófában kellemes várakozásokat kelt, hogy aztán kiderüljön, itt a vízkóros növekszik, puffad, és ennél rosszabb alig is történhet vele. A lexikai szinten megidézett motívumok a versben rendre átértelmeződnek, a szóanyag által kiváltott hangulati-érzelmi viszonyulások rendre megkérdőjeleződnek.

Feltűnően sok például a fosztóképzős vagy logikailag annak megfelelő szóalak: *nullus, abditio, inimice, remotis, dissidens, eximit, dedocet, inretorto*. Ez a legegyszerűbb tagadó formula, amellyel el lehet érni, hogy egy szó ne azt jelentse, amit jelentene különben. Mondjuk, a végső soron az *amo* igéből képzett *inimicus* ne szeretetet jelentsen, hanem ellenségességet, gyűlöletet. De itt rögtön meg is kell állni egy pillanatra, hiszen az *inimice* megszólítás címzettje éppen Sallustius, akihez az óda szól, a barát (az *Ódák* második könyvében kétszer is előfordul *amicum* megszólítás: II.9 és II.14), és aminek ellensége, az éppen a *lamna*, az ezüstlemez, de persze nem minden ezüstlemez, hanem csak az olyan, amelyik nem fénylik, mégpedig mértéketlen használatból. Akár játékoságnak is tekinthetjük ezt (és a horatiusi ódaköltészetben talán sokkal több is a játék, mint

általában gondolják²¹): ahhoz, hogy az enkomion címzettjét elenségnek nevezhessük, stílusbravúr kell, illetve jó kétsornyi módosítás, amely a jelző tartalmát pontosan elmagyarázza, vagy inkább szétmagyarázza.²²

De azért az ilyen szavak hangulata nem tűnik el nyomtalanul. Vegyük például Proculeius örök hírnevének leírását: *illum aget pinna metuente solui Fama superstes*.²³ A *metuo* ige felbukkanása akkor is hátrahagy némi kényelmetlen érzést, ha itt állítólag nem félelmet jelent, hanem gögös elutasítást,²⁴ és a Hírnév szárnya itt épp arra nem hajlandó, hogy elernyedjen. A megfogalmazás furcsa és feltűnően paradox, és hiába kerülünk ki belőle a végén úgy, hogy tudjuk, Proculeius hírnevének *maradék*talán dicsérete kell legyen, lehet, hogy valami *maradék* mégis van: némi bizonytalanság, kényelmetlenség a félelmekkel kapcsolatban.²⁵ A horatiusi versmondattal egyik legfontosabb sajátossága éppen az, hogy a többszörös bővítés során a szintaktikai és logikai struktúrában periférikus szerepet betöltő szavak a legmeglepőbb vagy legmegrendítőbb tartalmakat hordozhatják, és a legtávlatosabb asszociációsorokat indíthatják meg. Vegyük például a *gelidaque diuos morte carentis (a fagvos halál nélküli isteneket)* kifejezést egy másik ódából (II. 8,11–12). Tartalmi szempontból nem több ez, mint a *deos immortales* bővítő parafrázisa. A *mors* tulajdonképpen az *immortales* szóban is benne volna (tagadva), de aligha vonná magára az olvasás figyelmét. A *carentis* jelző pusztán a fosztóképző szerepét veszi át, de teljesen új a *gelida* jelző, amely a halál képzetét mintegy pasztikusán kiugratja a szövegből, és a figyelmet a haláltalan istenekről inkább az emberek meghalásának rettenete felé tereli.

Ezért amit tömörségnek vagy sűrítettségnek szokás nevezni, hogy tudniillik mi mindenről eshet szó egyetlen mondaton belül, az szokatlan hangulati gazdagságot is jelent, mert heterogén, egymással akár ellentétes érzelmi töltetű képek, szavak, tartalmak kerülhetnek egymással összefüggésbe. Ezek azonban az ódák világában nem olvadnak össze, nem folynak át egymásba, hanem mindig precíz kategória-rendszer különíti el és viszonyítja egymáshoz őket.²⁶ Csak éppen ez az aprólékos mérlegelés szinte bármiről kiderítheti, hogy valójában nem abba a kategóriába tartozik, mint első ránézésre gondoltuk volna, vagy ahogyan a hétköznapi nyelvhasználatban megjelenik. Ahogyan az éppen tárgyalt óda mondja: a nép hamis jelentésű szavakat használ. A *Virtus* azonban meg tud tanítani a szavak igazi jelentésére. Vagyis van egy pontosabb diskurzus, amely a szavaknak nem szótári, hétköznapi, tehát hamis jelentését használja. Például a hétköznapi nyelv királyságról beszél, holott közismert és általánosan hirdetett elképzelés, hogy az egyeduralkodó állandó fenyegetésnek van kitéve – miféle *regnum* és *diadema* az, ami sosincs biztonságban? Legalábbis ezt a kérdést sugallja a kettőre valószínűleg együtt vonatkozó *tutum* jelző. És a válasz éppen ebből a jelzőből adódik: királyságnak nevezzük inkább azt, ami biztonságos, tehát az olyan életmódot, amely a pénz- és (ami ebben az ódában azzal szorosan összefügg) hatalomvágytól mentes. Az lesz a biztos királyság.

Ez a diskurzus csak részben a filozófia diskurzusa, részben magáé a horatiusi költészeté. Ha egy vers elkezd a nyelvről (a szavak igaz vagy hamis voltáról) beszélni, akkor azt eleve nagyon nehéz lenne nem magára a költészetre, a vers saját nyelvviségére vonatkoztatni. Szigorúan véve a Virtusnak ez a tanító tevékenysége is *circulus vitiosus* a versben, hiszen a Virtus *dis-*

sidens plebi, márpedig akkor miért akarja a *populust* leszoktatni az inadekvát nyelvhasználatról? Vagy ha megteszi, akkor is megőrzi-e majd az elkülönülését? Logikailag tehát ez a koncepció ellentmondásos, poétikailag viszont jól értelmezhető: a költészet nyelvhasználata elkülönül a hétköznapiól (*dissidens plebi*), de ettől még érthető marad, és képes hatni – ha nem is annyira, hogy megtanítsa mindenkit egy igaz jelentéseket alkalmazó nyelvre, hiszen nem tehet mindenkit költővé. De annyira igen, hogy elbizonytalanítsa a hétköznapi nyelvhasználat megbízhatóságát illetően. Innen nézve a *dedocet* a lehető legpontosabb megfogalmazás: a nép talán nem fog igaz szavakat használni, csak elkezdni nem használni a hamisakat: *populum falsis dedocet uti vocibus* („leszoktatja a népet arról, hogy hamis szavakat használjon”).

Emlékeztetőül: az utóbbi gondolatokkal azt próbáltam igazolni, hogy a vers nem borús hangulattal zárul az enkomikus kezdés után. Hangulatilag a versnek minden része annyira összetett, hogy alkalmatlan ilyen egyszerű bipoláris besorolásra. Bármit mond is egy dologról, tudatában van annak, hogy mást is lehet róla mondani. És így az ellenkező kijelentések hangulata is megidéződik.

De nincs-e itt valamiféle ellentmondás? Ha a *plebs* nyelvhasználatával az a baj, hogy logikai ellentmondásokkal terhes (királyságnak nevez olyasmit, ami éppen nem jelent biztonságot), mennyivel lesz magasabb rendű annál egy olyan költői nyelvhasználat, amely mindennek számol az ellenkezőjével is, és ettől hangulatilag gazdag, sokrétű – de mondhatjuk úgy is: ellentmondásos – lesz? Nos, a hétköznapi nyelvhasználat fogalmai éppen azért bizonyultak hamisnak, mert felületesen, túlságosan egyoldalúan viszonyultak a dolgokhoz. A királyság fogalmának nem vették tekintetbe minden aspektusát, hanem inkább csak a leginkább szembeötlőt. A horatiusi ellennyelv ezért messze nem egy olyan steril, a félreértést, ellentmondást, kétértelműséget kizáró nyelv lesz, amilyenről filozófusok szoktak álmodni,²⁷ amelyek egyértelmű megfeleltetéseket talál jelölők és jelöltek között. Nem: ez a nyelv éppen a megszólaltatott tartalmak legkülönbözőbb aspektusainak egyidejű tekintetbevétele révén akar igaz szavakat használni.

Ezen a ponton felvetődik a kérdés, mennyire dialógusképes vagy monologikus, illetve mennyire ideologikus ez a versnyelv. És itt nem az augustusi egyeduralom konkrét hatalmi berendezkedéséhez fűződő politikai viszony a kérdés, bármennyire gazdag irodalma van is annak.²⁸ A fenti kifejezések természetesen Bahtyin elméleteinek kulcsfogalmai, de egy ortodox Bahtyin-olvasat alapján nagyon is könnyű a kérdésekre választ adni. Ő ugyanis a nyelvet eleve, minden változatában és minden megnyilvánulásában ideologikusnak tartotta – ideológiai küzdelmek egyik médiumának –, másrészt a költészetet monologikusnak, egy a fennálló hatalom ideológiájához igen-csak közelálló nyelvi működésnek; szembeállította ezt az alacsony vagy népi kultúra parodisztikus nyelveivel, és a regényben látta ennek a hatalomellenes, szubverzív dialogicitásnak az utódját:

„Amíg a költői műfajok alapvető válfajai az ideologikus szóval áthatott élet egységesítő, centralizáló és centripetális erővonalai mentén fejlődtek, a regény, valamint a vonzókörébe tartozó szépprózai műfajok történetileg a decentralizáló, centrifugális erővonalak mentén formálódtak. Miközben a költészet fent, a társadalom hivatalos ideológiájában az ideologikus szóval áthatott világ kulturális, nemzeti és politikai centralizációján munkálkodott, addig lent a vásári mutatványosok és komédiások emelvényein csúfolódó beszéd-mód-sokféleség harsogott.”²⁹

Ez a képlet kétségtelenül jól alkalmazható Horatius (óda)költészetére is: az egységes szemlélet kialakításában érdekelt, a világban stabil rendet feltételez; elutasítja a zavaró és veszélyes végleteket, helyettük a biztonságos centrumot ajánlja mindig; hiszi, hogy mindennek megvan (vagy meg kellene hogy legyen) a maga helye az életben, és aggodalommal utasít el minden helytelenséget; a római ódák azt mutatják, hogy ez a rendigény könnyen kapcsolódik össze a hagyományos római hódító katonaétoszával, uralmi ideológiájával.³⁰ És ezzel talán nincs is semmi baj.³¹ (Mármint a renddel meg az összekapcsolódással; hogy a hódító katonaétosszal van-e bajunk, az már más kérdés.)

De a fentebbiek alapján talán az sem teljesen alaptalan, ha a horatiusi versnyelvet ahhoz hasonlítjuk, ahogy Bahtyin a szót, illetve a regény szavát leírja:

„...bármely konkrét szó (megnyilatkozás) úgy talál a tárgyára, amelyre irányul, mint amit már, úgymond, magyaráztak, vitattak, értékelték, a köréfont ködfátyollal elhomályosítottak, vagy épp ellenkezőleg, megvilágítottak a róla kimondott idegen szavak. A tárgyat mindenfelől általános gondolatok, nézőpontok hatják át, idegen értékelések és hangsúlyok fonják körül.”³²

A horatiusi megfogalmazások mintha tartalmaznák a tárgyról szóló idegen értékeléseket is. Mintha folyamatosan érzékeltenék, hogy ugyanerről mások egészen mást mondanak, vagy hogy ugyanezt a dolgot ellenkezőképpen is lehetne értékelni, hogy ugyanaz a fogalom esetleg egészen mást is jelenthet. A szó abban a közegben jelenik meg, amelyet a tárgyról már mondott idegen szavak hoztak létre. Attól, hogy más diskurzusok, más értékelések is beleíródnak a szövegbe, természetesen még maradhatna az összhatás monologikus, és a tapasztalat azt mutatja, sokan olvasták úgy Horatiuszt, mint aki az idegen értékeléseket csak azért idézi meg, hogy elutasíthassa őket. Míg kimondja a sajátot, nem mond az idegenre. De a lehetséges mást-mondás olyan mély rétegeiben is megjelenik a veresszövegnek, hogy egy másféle olvasat lehetősége is megnyílik. A beszélő mintha folyamatosan tisztában lenne azzal, hogy amit mond, az lehet egészen másként is, vagy esetleg, hogy csak szeretné, hogy úgy legyen, ahogy ő mondja. Ez eléggé közel kerülhet a humor vagy az ironia alakzataihoz, máskor pedig valamiféle melankolikus kísérőszólamot vélünk hallani a főszólam mellett.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 77426 számú pályázat keretében készült.

- 1 Syndikus 1972, 1. kötet, 358.
- 2 Nisbet–Hubbard 1978, 35.
- 3 Moles 2007, 171.
- 4 Nem nevezném explicit felhívásnak az *indulgens sibi* kifejezést, amely azonban kétségtelenül átjárást teremt a viselkedési erkölcs és az orvostudomány diskurzusa között.
- 5 „Viszonyazonosság alapján való átvitelnek azt nevezem, mikor a második úgy viszonylik az elsőhöz, mint a negyedik a harmadikhoz. Ez esetben ugyanis a második helyett a negyediket fogom mondani, vagy a negyedik helyett a másodikat. S olykor hozzátesszük azt is, amivel az, ami helyett a szót mondják, valamilyen viszonyban van. Érttem ezen például azt, hogy a csésze épp úgy viszonylik Dionüszoszhoz, mint a pajzs Arészhoz. Azt mondja tehát az ember, hogy a csésze Dionüszosz pajzsa, s a pajzs Arész csészéje” (Aristotelés 1997, 1457b17–23).
- 6 Ez Nisbet–Hubbard értelmezése (1978, 32–51), de ilyen „implicit dicséretnek” érti Moles (2007, 172 és 173), valamint Lyne (1995, 85–86). Igaz, Nisbet–Hubbardnál a közvetlen életrajzi háttérre következtetés nem olyan óvatos, mint az én parafrázisomban, ők *cliens*-költőről és irodalmi patronusról beszélnek. Eltekintve most az extratextuális információk reflektálatlan használatának problémájától, érdemes felidézni Peter White fenntartásait a *patronus-cliens* fogalomról használatát illetően a római költők helyzetének leírására. A *cliens* sokkal alacsonyabb státuszú annál, hogysem egy többnyire lovagrendű barátára lehessen mondani; ott az *amicus* a szokásos megnevezés. *Clies* esetében a kölcsönös kötelességeket pontosan szabályozzák, míg barátaival szemben a nagy ember (latinul *rex*) szabad, személyes bőkezűségéről lehet szó. Az állandó ajándékozás benne van a barátság római fogalmában. A legfelsőbb elítélhető bejáratos költők nem kaphatnak pénzt (fizetést, apaszt) a szolgálataikért, de „barátaiktól” egy-egy bőkezű ajándék formájában akár nagyobb vagyonhoz is juthatnak (White 1982, 56–58). Lásd még Lowell Bowditch 2001, főleg 14–15.
- 7 Schröder 1999, 335–336.
- 8 Hulton 1961.
- 9 Calder 1961, 175–178.
- 10 Schröder 1999, 342. Ugyanott a 337. oldalon megtalálható az *enkómion*ként olvasás ellenfeleinek katalógusa.
- 11 Syndikus 1972, 354.
- 12 Nisbet–Hubbard 1978, 34.
- 13 Az értelmezési vitákhoz (melyekben Bentley az egyik főszereplő) vö. Nisbet–Hubbard 1978, 37–38 és Schröder 1999, 38–39.
- 14 Calder 1961, 176.
- 15 Porphyrio kommentárja szerint a két testvére Scipio és Murena volt, akikkel egyenlően osztotta meg vagyonát, „mivel azokat a polgárháborúban kifosztották” (*quia illi bello civili erant spoliati*). Proculeius örök hírneve szempontjából nem éreztelen, hogy nagy tette egyik kedvezményezettjét, Murenát 22-ben kivégezték az Augustus elleni összeesküvés vádjával.
- 16 Lásd Nisbet–Hubbard 1978, 45.
- 17 Ebben az értelmezésben tehát a strófa első másfél sora azt jelentené: *Növekszik az önmagát kényeztető rettenetes vízkórság, és [az ilyen beteg esetében] a szomjúságot csak úgy szünteted meg, ha...*
- 18 Nisbet–Hubbard 1978, 34.
- 19 Lásd Lyne 1995, 85–86.
- 20 Szóval úgy nézi a (kincs)halmokat, hogy nem méltatja őket egy második pillantásra – akár úgy, hogy nyugodtan elhalad mellettük nem nézve vissza, akár úgy, hogy a mögötte felhalmozott saját kincsekre nem kell folyamatosan visszapillantgatnia gyönyörködve bennük vagy ellenőrizve meglétüket.
- 21 Hadd idézzem, mit kárhoztatott Eduard Fraenkel: „the tendency of scholars to find unqualified seriousness almost everywhere in Horace” (Fraenkel 1957, 166).
- 22 Feltűnően nem illik a *nullus – avaris – inimice* jelzősorozat egy *enkómion* kezdetéhez Schröder szerint (1999, 337).
- 23 Egy a kommentárirodalommal összhangban álló fordításkísérlet: *Viszi őt a fennmaradó hírnév az elernyedéstől borzadó szárnyal.*
- 24 „itt Nisbet–Hubbard 1978 *ad loc.* A Horatius-filológia tele van olyan kitételekkel, hogy nem arra kell ám gondolni” – mármint nem arra, ami kapásból eszünkbe jutna (Fowler 1995, 260–261) –, és ez a kommentárhely klasszikus példa lehet. Először fél oldal bizonygatja a legkülönbözőbb párhuzamokkal, hogy a *metuo* nem feltétlenül jelent félelmet. Majd ez a mondat zárja a magyarázatot: „Némelyek utalást látnak ebben Icarus megolvadó viaszára (IV. 2,2–4), de a példa túlságosan partikuláris és túlságosan rossz előjel volna.” A kommentár leginkább lebeszél arról, hogy a szöveg helyet problematikusnak, összetettnek, ellentmondásosnak olvassuk. Pedig Icarus szárnyai mellesleg az arany középszer jó példáját adnák, csak ne gondoljunk arra, hogy a Hírnévnek kifejezetten félnie kell attól, hogy túl magasan szárnyaljon. Rossz előjel lenne? Igen, az.
- 25 Lyne szerint az adott pillanatban éppen volt is miért félnie Proculeiusnak, és a horatiusi dicséret éppen akkor az önálló politikai véleménynyilvánítás hangsúlyozását jelentette (1995, 86–88).
- 26 Vö. Oliensis 1998, 102–127.
- 27 Lásd Eco 1998, 201–300.
- 28 Akérdésről itt elég egy *Forschungsbericht*re hivatkozni: Doblhofer 1992, 5–13.
- 29 Bahtyin 2007, 128 (ford. S. Horváth Géza). A népi, karneváli, menipposzi groteszk szemléletből vezette le Dosztojevszkij regényeinek polifonikus sajátosságait a Dosztojevszkij-könyv „A műfaj és a szűzsé-szerkezet sajátosságai Dosztojevszkij műveiben” című fejezete (Bahtyin 2001, 128–223).
- 30 Lásd Oliensis 1998, uo.
- 31 Vannak, akik éppen ezt a rendet, a „harmóniát” ünneplik mint Horatius teljesítményét, lásd például Borzsák 1944, 313.
- 32 Bahtyin 2007, 133.

Bibliográfia

- Aristotelés 1997: Arisztotelész, *Poétika*, ford. Ritoók Zsigmond, PannonKlett, Budapest, 1997.
- Bahtyin 2001: Bahtyin, M., *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, ford. Szőke Katalin et al., Gond–Cura–Osiris, Budapest, 2001.
- Bahtyin 2007: Bahtyin, M., „A szó a regényben”: Bahtyin, Mihail, *A tett filozófiája. A szó a regényben*, Gond–Cura Alapítvány, Budapest, 2007.
- Borzák 1944: Borzsák I., „A római irodalom”: Zolnai Béla (szerk.), *A világirodalom története I: Az ókor irodalma*, Singer és Wolfner, Budapest, 1944, 241–348.
- Calder 1961: Calder, William M. III, „Irony in Horace *Carm.* 2.2: *Nullus argento color est avaris*”: *Classical Philology* 56 (1961) 175–178.
- Doblhofer 1992: Doblhofer, E., *Horaz in der Forschung nach 1957*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992.

- Eco 1998: Eco, U., *A tökéletes nyelv keresése*, ford. Gál Judit és Kelemen János, Atlantisz, Budapest, 1998.
- Fowler 1995: Fowler, Don P., „Horace and the Aesthetics of Politics”: Harrison, S. J. (szerk.), *Homage to Horace*, Clarendon Press, Oxford, 1995, 248–266.
- duard, *Horace*, Clarendon Press, Oxford, 1957.
- Hulton 1961: Hulton, A. O., „Inimice lamnae Crispe Sallusti”: *Classical Philology* 56 (1961) 173–175.
- Lowell Bowditch 2001: Lowell Bowditch, P., *Horace and the Gift Economy of Patronage*, University of California Press, Berkeley, 2001.
- Lyne 1995: Lyne, R. O. A. M., *Horace: Behind the Public Poetry*, Yale University Press, New Haven – London, 1995.
- Moles 2007: Moles, J., „Philosophy and Ethics”: Harrison, Stephen (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge University Press, 2007, 165–180.
- Nisbet–Hubbard 1978: Nisbet, R. G. M. – Hubbard, M., *A Commentary on Horace Odes, Book II*, Clarendon Press, Oxford, 1978.
- Oliensis 1998: Oliensis, E., *Horace and the Rhetoric of Authority*, Cambridge University Press, 1998.
- Schröder 1999: Schröder, B.-J., „Inimice lamnae (Hor. carm. 2.2)”: *Gymnasium* 106 (1999) 335–342.
- Syndikus 1972: Syndikus, H. P., *Die Lyrik des Horaz: Eine Interpretation der Oden*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.
- White 1982: White, P., „Positions for Poets in Early Imperial Rome”: Gold, Barbara K. (szerk.), *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, University of Texas Press, Austin, 1982, 50–66.